

TRUMPA VIDURAMŽIŲ EPOCHOS APŽVALGA

Reikia išsiaiškinti, kuo skiriasi sąvokos „raštinė“ ir „literatūra“. Turime prisiminti, kad ir labai trumpai, turiningą Vakarų Europos Viduramžių literatūrą. Lietuvos raštija savo pirmuosius žingsnius žengė XIII amžiuje. XI a. pradžioje, 1009 m., pirmą kartą paminėtas Lietuvos vardas. Kur kas daugiau žinių apie Lietuvą pateikė kitataučiai XIII a., Mindaugui tapus vienvaldžiu valdovu. Iš XIV–XV a. esama palyginti gausių Gedimino, Jogailos, Vytauto diplomatinių raštų. XIV a. pabaigoje–XV a. pradžioje Lietuva priėmė krikščionybę. Deja, šio didžiulės reikšmės istorinio įvykio aprašymai ne visai patikimi. Išliko kai kurie seniausi lietuviški tekstai, atsiradę po krikšto. Viduramžiais pradėtas lietuvių tautai ir valstybei labai reikšmingas darbas: Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos – metraščių – rašymas rusėnų kalba. Iš pradžių, XV a. viduryje, jų svarbiausias tikslas buvo iškelti Vytauto nuopelnus ir galią.

Raštija vadiname tą rašytinį palikimą, kurio negalime priskirti prie grožinės literatūros kūriniių. Tai aktai, laišškai, privilegijos, istoriografijos, publicistikos, teisės veikalai, knygų pratarmės, taip pat Bažnyčios reikmėms skirti religinio turinio tekstai. Literatūros termino reikšmė platesnė: jis apima ir raštiją, ir grožinę kūrybą.

Senąją Lietuvos literatūrą (XIII–XVIII a.)¹ pagal Europos kultūros ir stilių epochas, kaip minėjome, skirstome į keturis laikotarpius: Viduramžių, Renesanso, Baroko ir švietimo, arba Apšvietos, epochos pradžios literatūrą. Viduramžiams priklauso pirmieji negausūs Lietuvos valstybėje XIII–XV a. sukurti rašytiniai paminklai daugiausia lotynų ir rusėnų kalbomis².

Viduramžiais laikoma beveik tūkstantį metų Europoje trukusi istorinės raidos epocha. Pradžią skaičiuojama nuo Vakarų Romos Imperijos žlugimo V a. Tada germanai nuvertė paskutinį Romos imperatorių. Kiek anksčiau (IV a.) jau buvo atskilusi Rytų Romos Imperija – Bizantija, egzistavusi iki XV a. vidurio, kai ją nukariavo musulmonai turkai. Vakaruose įsigalėjo lotynų, Bizantijoje – graikų kalba.

Svarbiausias Viduramžių visuomenės kultūrinės raidos procesas – krikščionybės plitimas. Krikščionybė, atsiradusi I a., susidūrė su žiauria Romos valstybėje vyravusios antikinės religijos opozicija, kol IV a. krikščionybę pripažino Romos imperatorius Konstantinas Didysis. Iki I tūkstantmečio pabaigos krikščionybė išplito romanų, germanų, slavų tautose. Krikščioniškojo Dievo kultas yra svarbiausia Viduramžių idėja, šiai epochai būdingas taip pat valdovų kultas. Viduramžiai baigėsi, kai XIV a. Italijoje prasidėjo Renesansas – antikinės kultūros atgaivinimas neatsisakant krikščionybės. Renesansas per kitus du šimtmečius apėmė visas Europos valstybes.

Viduramžiais gausi religinė literatūra buvo sukurta daugiausia lotynų ir graikų kalbomis. Vakaruose ją sudarė žymių teologų, filosofų, mokslininkų, kaip antai šv. Augustino (IV–V a.), šv. Tomo Akviniečio (XIII a.), šv. Alberto Didžiojo (XIII a.) ir kitų darbai. Epochos mokslui labai nusipelnė Frankų imperatorius Karolis Didysis (VII–IX a.). Be krikščionybės, Viduramžių literatūra patyrė antikinio pasaulio kultūrinio palikimo ir liaudies kūrybos poveikį.

Viduramžiais daug literatūros sukurta tautinėmis kalbomis. Tokie yra herojinio epo šedevrai

¹ Šioje knygoje koreguojamas terminas „senoji lietuvių literatūra“, nes per šešis šimtmečius rašto paminklai sukurti ne tik lietuvių, bet ir lotynų, rusėnų, lenkų, vokiečių kalbomis, o autoriai buvo ne tik lietuvių, bet ir kitų tautybių žmonės. Todėl vietoj termino „senoji lietuvių literatūra“ labiau tinka sakyti „senoji Lietuvos literatūra“.

² Jovaišas, A., „Kuo pradėti lietuvių literatūros istoriją?“ Lotynų kalba, ypač Viduramžių ir Renesanso epochose, buvo labai paplitusi katalikiškose Europos valstybėse. Ją vartojo Bažnyčia, universitetai, lotyniškai rašomi diplomatiniai raštai, mokslo ir grožinės literatūros veikalai. Rusėnų, t. y. šiandieninių baltarusių ir ukrainiečių protėvių, kalba LDK valdovų, vėliau ir kitų pareigūnų raštuose vartota greta lotynų kalbos nuo XIV a. pabaigos iki XVII a. Joje aptinkama gana daug lituanizmų (apie 500, t. y. lietuviškų žodžių, užrašytų pagal slaviską tartį, vartoseną). Lietuvoje toji kalba buvo vadinama „rusų“ kalba.

poemos – prancūzų *Rolando giesmė*, ispanų *Giesmė apie mano Sidą*, germanų *Nybelungų giesmė* ir kt. Grožinės kūrybos centrai buvo Prancūzija, Vokietija, Anglija, Skandinavija. Kuriama įvairių žanrų literatūra. Tai skandinavų sagos (proziniai pasakojimai), mitologinio pobūdžio rinkiniai *Edos*. Labai paplito eilėmis ir proza riteriniai-kurtuaziniai romanai. Nemažai jų parašyta Antikos temomis. Pirmasis Antikos pritaikymas kurtuaziniam, galantiškam skoniui yra *Aleksandro romanas* – kūrinys apie Aleksandrą Makedonietį, šio nukariautojo gyvenimą. Parašytas graikų kalba apie 200 m., buvo išverstas į lotynų, o Viduramžiais sueiliuotas prancūziškai³. Vergilijaus *Eneida* sudaro prancūziško ir vokiško *Enėjo romano* turinio pagrindą. *Trojos romanas*, parašytas dar nežinant Homero kūrybos, plito Prancūzijoje, Anglijoje. Tų šalių kalbomis buvo rašomi romanai apie karalių Artūrą. Jų kilmė keltiška. Tie romanai dar vadinami Apvaliojo stalo romanais. Keltų kilmės romanas *Tristanas ir Izolda* sukurtas Prancūzijoje, juo buvo sekama daugelyje Europos šalių. Populiarią grupę sudarė ir romanai apie šv. Gralį. (Gralis – puošni, spindinti taurė, iš kurios gėrė Jėzus Kristus per Paskutinę vakarienę. Legenda pasakoja, kad jo mokinyš Juozapas Arimatietis į taurę buvo surinkęs nukryžiuoto Jėzaus kraują iš Romos legionieriaus perdurto Jėzaus šono.) Vienas seniausių anglosaksų kūrinių buvo *Poema apie Beovulfą*. Beje, slaviškas *Aleksandro romano* variantas *Aleksandrija* plito Rusijoje, buvo gerai žinomas LDK⁴. Romano vertimą į lenkų kalbą savo bibliotekoje turėjo Lietuvos kancleris ir Vilniaus vaivada Albertas Goštautas⁵.

Iškilo daug sėklių ir klajojančių herojinės, lyrinės, satyrinės poezijos kūrėjų – skaldai, bardai, trubadūrai, minezingeriai, vagantai ir kiti. Savita buvo satyrinio, didaktinio, religinio pobūdžio miestiečių literatūra: fablio žanras, hagiografiniai pasakojimai apie šventųjų gyvenimus, dramatinės misterijos biblinėmis temomis. Ją veikė pradėję kurtis universitetai.

Čia paminėjome dalį populiariausių Viduramžių literatūros kūrinių ir žanrų. Žinios apie Vakarų ir Rytų Europos kultūrą pasiekdavo ir baltus, lietuvius, ypač kai susikūrė XIII a. Lietuvos valstybė. Deja, konkrečių duomenų apie literatūrinę, meninę Lietuvos kultūrą trūksta. Būta liaudies dainių, raudotojų, grota kanklėmis, vamzdžiais, dainuotos karo ir kitokios dainos, sutartinės. Kulto reikalus tvarkė arba patys kunigaikščiai, arba žyniai, kurie saugojo amžinąją ugnį, pranašavo. Jie gyveno prie saugomos ugnies buvusiuose būstuose, gaudavo dalį turto. XV a. lenkų istorikas Janas Dlugošas (Długosz) savo *Lenkijos istorijoje* rašo, kad amžinąją ugnį sostinėje Vilniuje, „šalies širdyje, prižiūrėjo ir rūpestingai malkomis kurstė žynys, jų kalba vadinamas Znicz“⁶. Žynį lotyniškai J. Dlugošas vadina kunigu (*sacerdote*), o lietuviškai „Znicz“. Nemokėdamas lietuvių kalbos jis tą žodį pateikia slaviška forma, bet tai nekeičia esmės (gal tokią formą reikia sieti ir su galimu šventyklos pavadinimu „žynyčia.“). Iš XIII a. šaltinių žinome lietuvių dievybių vardus (Andajus, Žvorūna, Teliavelis, Nunadievīs, Diviriksas, Medeina, Zuikių dievas, kultūrinis mitų veikėjas Sovijus), bet neaišku, kokiomis maldomis, kreipimais, epitetais jie buvo garbinami – nežinome senameldiškų tekstų. Archeologija ir rašytiniai šaltiniai liudija, kad Lietuvos meistrai mokėjo gaminti papuošalus, ginkluotę, būta orkestrantų ir dailininkų valdovų (Gedimino, Jogailos, Vytauto) rūmuose. Apskritai tai svarbios žinios, bet lietuvių raštijos ir literatūros istorijos tiesiogiai neliečia.

Vytautas, laimėjęs kartu su Jogaila Žalgirio mūšį, buvo miestietišku stiliumi lenkų apdainuojamas kaip didvyris. Gal ir lietuviai apie tai dainavo, tik tekstų niekas neužrašė, štai lenkiškos dainos fragmentas:

Witolt idzie po ulicy,
Za nim niesą dwie szablicy.

Eina Vytautas gatve,

³ Gudmantas, K., „Apie kai kurias 1510 metų *Aleksandrijos* ir legendinės Lietuvos metraščių dalies sąsajas“, in: *Archivum Lithuanicum*, 2003, t. 5, p. 207.

⁴ *Ibid.*, p. 207–224.

⁵ Jablonskis, K., „1510 m. Albrechto Goštauto biblioteka“, in: Jablonskis, K., *Lietuvių kultūra ir jos veikėjai*, sud. V. Merkys, Vilnius, 1973, p. 356.

⁶ *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. 1: Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos, sud. N. Vėlius, Vilnius, 1996, p. 572.

Už jo neša du kalavijus.

Čia turimi galvoje du kalavijai, kuriuos Vokiečių ordino didysis magistras Ulrichas fon Jungingenas (Ulrich von Jungingen) pasityčiodamas atsiuntė Jogailai ir Vytautui prieš Žalgirio mūšio pradžią, kad jie pradėtų kautynes.

Kitame fragmente dainuojama:

Hej, Polanie, z Bogiem na nie,
Już nam Litwy nie dostanie.⁷

Ei, lenkai, Dievas lėmė,
Jau negausim Lietuvos.

Žodžiu, labai mažai kas žinoma apie senameldišką Lietuvą. Tačiau pabirų duomenų šiek tiek yra. Pavyzdžiui, apytikriai galima restauruoti, koku būdu senameldžiai lietuviai⁸ tvirtindavo taikos sutartis. Šiuo atveju svarbūs trys dalykai: sutarties užrašymas, teksto antspaudavimas, žodinė priesaika ir tam tikra apeiga.

Antspaudus Lietuvos didieji kunigaikščiai turėjo jau nuo Mindaugo laikų. Sutarčių tekstai buvo rašomi rusėnų, vokiečių ir lotynų kalbomis. Tad mums belieka aiškintis, kokios galėjo būti žodinės priesaikos ir jas lydintis ritualas.

Kitataučiai krikščionys, sudarydami sutartis su lietuviais arba reikšdami jiems ištikimybę, bučiuodavo kryžių. Senameldžiai lietuviai, suprantama, to nedarė. Atrodo, simbolinę reikšmę turėjo auksinio diržo dovanojimas. Vytautas kaltina Jogailą, kad atėmė iš Jono Algimantaičio tėviškę, nors buvo tvirtai pažadėjęs to nedaryti: davęs ranką ir priėmęs iš Jono Algimantaičio auksinį diržą⁹. Ypatingą reikšmę turėjo rankos ir žodžio davimas. Šis susitarimą įteisinantis ir patvirtinantis būdas daug kartų panaudotas derybose, kilus konfliktui tarp Jogailos ir Kęstučio, kai 1382 m. prie Trakų išsirikiavo viena prieš kitą abiejų kunigaikščių kariuomenės. Atvykęs į Kęstučio kariuomenę Jogailos brolis Skirgaila siekė taikos (netrukus paaiškėjo, kad tai buvo klasta), duodamas žodį ir ranką Kęstučiui ir Vytautui Jogailos ir savo vardu. Tai reikia laikyti taikos sudarymo teisiniu patvirtinimu, kitaip būtų nesuprantama, kodėl Skirgaila duoda žodį ir ranką Kęstučiui ir Vytautui Jogailos vardu. Kas buvo pareiškama tuo duodamu „žodžiu“? Matyt, specialios, akcentuotos frazės. Deja, niekur jos konkrečiai neužfiksuotos. Taip pat nežinome, kaip skambėjo pusmečiu anksčiau Jogailos duota Kęstučiui ištikimybės priesaika¹⁰. Kad tas „žodis“ reiškė juridinį aktą, matyti daugeliu atvejų. Žodžio nesilaikymas vadinamas tiesos nesilaikymu. Jis ne tik duodamas, bet ir „priimamas“, „paimamas“ ir perduodamas kitam asmeniui. Vytautas „paimtą“ Jogailos žodį dėl Kęstučio saugumo „perdavė“ pačiam Kęstučiui (taip sąvoka vartojama Lietuvos metraščių Trumpajame sąvade).

Svarbiausiais atvejais taikos sudarymą lydėjo lietuvių atliekamas ritualas. Gedimino atstovai, sudarydami taikos sutartį su Livonijos ordinu, „pagal Lietuvos karaliaus, jo vaikų ir visų jo bajorų sutikimą (...) tuo reikalu taip pat atliko savo šventąsias apeigas“¹¹. Kokios tos apeigos galėjo būti? Tikriausiai panašios į tas, kurias atliko Gedimino sūnus Kęstutis. Tai vienintelis mus pasiekęs tokio ritualo aprašymas.

XIV a. Vengrijos šaltinyje, pagal vietovę vadinamame Dubnicos kronika, aprašyta taikos sutartis, kurią Kęstutis sudarė su Vengrijos karaliumi Liudviku Didžiuoju. Tai įvyko 1351 m. Vėl buvo

⁷ Michałowska, T., *Średniowiecze*, Warszawa, 1995, p. 675.

⁸ Lietuviai, nepriėmę krikščionybės, anais laikais ir dabar vadinami pagonimis. Vengdami šio termino niekinamojo atspalvio, savo autoriniame tekste vartojame sąvokas senameldžiai, senameldystė.

⁹ „Vytauto skundas prieš Jogailą ir Skirgailą 1390 m.“, in: *Lietuvos metraštis. Bychovco kronika*, vertė, įvadą ir paaiškinimus parašė R. Jasas (ser. *Lituanistinė biblioteka*), Vilnius, 1971, p. 183.

¹⁰ *Ibid.*, p. 180–183.

¹¹ *Gedimino laišakai*, par. V. Pašuta ir I. Štal, iš lotynų ir vokiečių k. vertė M. Ročka, Vilnius, 1966, p. 195.

suaktualėjęs Lietuvos krikšto klausimas. Lenkija ir Vengrija kariavo prieš Lietuvą. Liudviko Didžiojo kariuomenė įsiveržė į Trakų kunigaikštystės rusėniškas žemes. Jį su savo kariuomene pasitiko Kęstutis. Situacija vertė lietuvius sudaryti taiką. Pagal sutarties sąlygas Kęstutis su broliais ir lietuvių tauta pažada priimti krikščionybę, o Liudvikas – išrūpinti jam karaliaus vainiką. Sutartis buvo sutvirtinta lietuvių priesaika. Po to Kęstutis su vengrais išvyko į Vengrijos sostinę Budą krikštytis, bet naktį pabėgo. Taigi sutartis buvo tik Kęstučio diplomatinis manevras.

Priesaikos apeigoms atlikti prie Vengrijos karaliaus palapinės, visiems matant, atvedamas žalas jautis ir pririšamas prie dviejų stulpų. Kęstutis jam peiliu prakirto vidurinę gyslą. Tada Kęstutis it vyresnieji lietuviai pasitėpė rankas ir veidą jaučio krauju. Nupjovęs jaučiui galvą, Kęstutis su lietuviais tris kartus praėjo tarp jaučio galvos ir liemens, lietuviškai (lot. *Lithwanicer*) kartodami priesaikos žodžius. Neišaiškintas raštininkas buvo gana ausylas ir užfiksavo kelis lietuviškus žodžius. Jie užrašyti lietuvių kalbos nemokančio raštininko vien iš klausos. Tekstas toks: ROGACHINA ROZNENACHY GOSPANANY. Pavartota lotyniška rašyba¹².

Šis tekstas iki šiol neiššifruotas, nors kelis kartus bandyta tai padaryti. Čia pateikiame dar vieną hipotetinį variantą.

Skiemenų suskirstymas į tris grupes nereiškia, kad frazę sudaro trys žodžiai. Kartojant frazę tris kartus, jos pabaiga raštininko ausiai galėjo susiliesti su frazės pradžia. Raide *o* žymimas lietuviškas garsas *u*. Raide *a* – lietuviškas *a* ilgasis, kuris maždaug nuo XVI a. yra virtęs ilguoju *o*. Raidė *ch*, žymi, savaime aišku, garsą *k*. Garsas *z* raštininkui pasigirdo vietoj *s*, nes ėjo prieš sonantą *n*. Galininko galūnė *an* dabar yra virtusi *a* ilguoju (*ą*). Taip išryškėja šie lietuviški žodžiai: „rugoki“, „norus“, „poną“. Neaišku, koks žodis „nenokigus“, bet jame yra šaknis „nok“, priklausanti veiksmažodžiui „nokti“, t. y. „eiti, sekti iš paskos“. Kadangi lietuviškuose žodžiuose afrikatos *č* XIV a. viduryje dar nebuvo, vietoj jos turėta junginys *tj*, tai galima manyti, kad *g* žodyje „nenokigus“ reikia skaityti kaip *j*. Taigi spėjama teksto prasmė, atitinkanti priesaikos situaciją, būtų tokia: Perkūne, rūgoki norus, neklausančius pono, t. y. Kęstučio. O gal „panany“ reiškia senovinį Vengrijos vardą Panoniją (lot. *Pannonia*)? Kad prisiekiami Perkūnu, rodytų pavyzdžiai iš J. Bretkūno raštų, kur rūgoja, grumzdžia, bara būtent perkūnas.

Dėl neabejotinų lietuviškos frazės perteikimo iškraipymų, ją iššifruoti galima tik hipotetiškai. Svarbiausia, kad turime tikrą lietuviškos taikos priesaikos ritualo aprašymą. Be to, žodis „rūgoki“, kuris, atrodo, teisingai išgirstas ir užrašytas, leidžia daryti prielaidą, kad kariai prisiekdavo Perkūno vardu.

Pradėdami apžvelgti senosios Lietuvos literatūros istoriją, išsiaiškinkime aplinkybes, kuriomis pirmą kartą paminėtas Lietuvos vardas, palieskime Lietuvos valstybės atsiradimo Mindaugo laikais problemas, jo krikštą ir karūnavimą, su jo veikla susijusius pirmuosius Lietuvos autogeninius raštus, taip pat prisiminkime kai kuriuos kitų šalių autorių šaltinius apie lietuvius, Lietuvą. Jų kronikose, metraščiuose, diplomatų, pabuvojusių Lietuvoje, rašiniuose yra žinių, turinčių išskirtinę kultūrinę reikšmę. Toji informacija dažnai būdavo pateikiama pusiau beletristine forma. Pirmąsias žinias apie lietuvius senameldžius užrašė krikščionys, kurie į lietuvių mitologiją, religiją, papročius kunigaikščių karo žygius žvelgė kritiškai, bet vis tiek tie liudijimai yra labai svarbūs.

Eugenija Ulčinaitė, Albinas Norvaišas, *Lietuvių literatūros istorija, XIII–XVIII amžiai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 13–17.

¹² *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. 1, p. 401–403.